

МЕЛЬНИЧУК І.П.
(м.Київ)

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ЖІНОЧОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ у другій половині XIX ст.

Модернізаційні зміни, що відбувалися в Російській імперії в другій половині XIX ст. привносили в її суспільно-політичне життя нові елементи, які ускладнювали функціонування соціальної системи, змушуючи її еволюціонувати з метою забезпечення життєздатності самої системи. Революційний рух другої половини XIX ст. став одним з проявів необхідності змін соціальних умов розвитку імперії Романових та перебудови її соціальних і політичних відносин у відповідності до викликів тогочасної соціальної динаміки. Друга половина XIX ст. в історії Наддніпрянської України відзначена й змінами соціально-політичної ролі жіноцтва, прагненнями до переоцінки статусу жінки в сім'ї, необхідності руйнації існуючих обмежень у освітньо-професійній сфері щодо жіноцтва, змінами соціально-нормативних орієнтирів у гендерних взаємовідносинах. Жіночий рух другої половини XIX ст. необхідно розглядати у комплексі з проблемою соціальних трансформацій в умовах переходу від аграрного до індустріального суспільства, що в певній мірі може пояснити зміну в статусі жінки у відповідності до їхньої соціокультурної специфіки.

З огляду на сучасний процес модернізації українського суспільства, ми вважаємо за необхідним, проведення дослідження історії гендерних відносин та боротьби жінок за свої права в Російській імперії XIX ст., до якої входила і Наддніпрянська Україна, як одну з необхідних умов формування виваженого курсу гендерної політики. Тому тема присвячена історичному досвіду вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російській імперії є актуальною.

Проблема історії жіночого руху та жіночого питання в Російській імперії другої половини XIX ст. потребує комплексного підходу з залученням психологічних, соціальних та політологічних дискурсів. На сучасному етапі дослідженості цієї проблеми ми можемо відзначити роботи таких дослідників: Елштейн Дж.¹, Левченко К.², Павличко С.³, Смоляр Л.⁴, Трофименко Л.⁵

Наукова новизна нашої роботи полягає у спробі проаналізувати історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російській імперії та боротьбу жінок за свої права.

Зміни в суспільстві породжені реформами другої половини XIX ст. мали вплив і на переоцінку традиційних соціокультурних норм, в тому числі й тих, що регулюють гендерні відносини. В цей час відбувається кристалізація основних завдань жіночого руху, серед яких найбільш актуальними були питання доступу жінок до вищої освіти.

Активізація жіночого руху в Російській імперії припадає на кінець – 50-х початок 60-х рр. XIX ст. Ось, як описував цей час в Російській імперії відомий літературний критик В.Стасов, брат однієї із фундаторів жіночого руху – Надії Стасової: «На початку другої половини 60-х років XIX ст. для освічених та інтелігентних російських жінок, а разом з тим і для моєї сестри, прийшов час

великої та плідної для нашої вітчизни діяльності, час наймогутнішої ініціативи в сфері звільнення жіноцтва від тисячолітніх пут та приниження. По всьому чоловічому нашому світу йшли тоді зміни, яким не можна знайти подібних у всій нашій історії, в ці ж хвилини розквітла вся друга частина російського народу»⁶.

Проблема вищої жіночої освіти була, як ми вже зазначали, однією з найважливіших для жіночого руху Російської імперії. Як зазначав відомий громадський діяч та видатний організатор справи освіти в Україні М.Пирогов «виховання як правило перетворює жінку в ляльку. Виховання, одягаючи, виставляючи її на показ змушує жінку діяти немовби на пружинах. Іржа з'їдає ці пружини, і через створену пробоїну починає майорити те, що від жінки старанно приховували... Розвиток мислення і волі для жінки такий ж важливий, як і для чоловіка... Тільки недалекоглядність людей, вибудовуючи олтарі героям, споглядає на матір, як другорядний, пригноблений клас. Лише торговий матеріалізм бачить в жінці створіння підвладне і меншоварте. ... Становище жінки в суспільстві, виховання її – ось що потребує зміни. Хай думка виховати себе для цієї мети, життя для неминучої боротьби та жертвовності пронизує все буття жінки – і вона дізнається, де необхідно шукати своєї емансипації»⁷.

Питання доступу жіноцтва до вищої освіти в Наддніпрянській Україні стало активно обговорюватися наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Так, в 1861 р. питання про допуск жінок в університети поставила домашня вчителька Людмила Ожигіна, яка звернулася з клопотанням до куратора Харківського шкільного округу Дмитра Левшина дозволити їй вступити на медичний факультет Харківського університету. З цього питання куратор звернувся з неофіційним листом до міністра народної освіти – Євірафа Петровича Ковалівського, який доповівши царю Олександрові II про клопотання означеної особи, передав «Справу Л.Ожигіної» на розгляд Головного управління шкіл. Заяву Людмили Ожигіної розглянула також Медична Рада Міністерства внутрішніх справ, яка на своєму засіданні від 2 травня 1861 року прийняла резолюцію про те, що «не находить препятствий к допущению девицы Людмилы Ожигиной слушать медицинские лекции для получения учено – медицинского звания с соблюдением всех прочих установленных правил», про що і повідомила департамент освіти⁸.

Розглянувши справу про допуск жіноцтва відвідувати університети, міністерство освіти визнало її за досить непростою й вирішило до обговорення цього питання залучити професорські ради університетів. Так, витягом Ради Харківського університету від 28 жовтня 1861 року повідомлялося, що Рада професорів «...находит возможным разрешить лицам женского пола слушать университетские лекции ... на основаниях существующих для вольных слушателей и студентов. Равным образом лица женского пола могут быть допускаемы к испытаниям на ученые степени и звания». Аналогічне рішення прийняла Вчена рада філологічного факультету Харківського університету, яка подала до міністерства народної освіти відповідні пропозиції, зокрема: «Лиц женского пола: а) допустить к слушанию лекций историко – филологического факультета на общем основании с правами студентов или вольнослушателей университета; но с платой в 20 рублей серебром в год за право слушания лекций; б) допустить лиц женского пола к приобретению ученых званий и степеней на общем основании, предоставит тем из них, которые будут удостоены

этих званий или степеней и права, какими пользуются лица мужского пола, имеющие ученые звания и степени при поступлении на службу»⁹.

Позитивну відповідь дала і Рада юридичного факультету Київською університету від 28 жовтня 1861 року, котра розглянула на своєму засіданні від 24 жовтня 1861 року питання про допущення жінок до університетів.

Право слухати лекції крім Київського та Харківського університету надав жінкам і Петербурзький університет. Категорично відмовили жінкам у таких правах Вчені ради Московського та Дерптського університетів.

Проте, навіть такий обмежений доступ жіноцтва до освіти викликав занепокоєння уряду. Вже початку 1860-х років, використавши студентські заворушення, уряд так і не забезпечив можливості жінкам навчатися в університетах. Новий університетський статут від 18 червня 1863 року категорично заборонив відвідувати жінкам університетські лекційні курси. Циркуляром від 20 липня 1863 року, розісланим міністерством народної освіти всім кураторам шкільних округів, заборонялося давати дозвіл «особам жіночої статі відвідувати університетські лекції»¹⁰.

Урядові нормативно-правові акти, університетські статuti з їхніми заборонами ми нормами, звичайно, не змогли перешкодити жінкам реалізовувати своє право здобувати вищу освіту, які не тільки вбачали в цьому шлях до рівноправ'я, а й вважали право на освіту своїм природним і невід'ємним правом. Такі жінки, не маючи змоги отримати освіту в межах імперії Романових, відправлялись за здобуттям вищої освіти в західноєвропейські університети - до Хельсінкі, Парижу, а особливо до Цюриха.

Засобом для того аби виїхати за кордон нерідко ставав фіктивний шлюб. Проте на фіктивний шлюб відважувалися небагато жінок. Фіктивний шлюб, з точки зору, тогочасної молоді був «мерой отчаянной, он является последним средством для входа, когда не оставалось никаких других средств. Конечно, он был явлением ненормальным, но ведь и порядок, вызвавший, его был тоже ненормальным. И если подобный порядок не мог разрешиться правильно, он должен был разрешиться неправильно. Когда при безвыходном положении женщине приходилось выбирать между такими средствами, как колодезь или фиктивный брак, то последний был, разумеется, практичнее»¹¹.

Оцінюючи фіктивний шлюб як один із шляхів боротьби жінок за право на вищу освіту, Олена Пчілка писала: «Звичайно, теперішні люди, віддалені від того давнього часу цілим півстоліттям, не можуть навіть зрозуміти всієї ваги такого вчинку. «Що ж там за така особлива «жертва?» Піти на десять хвилин до канцелярії, зареєструватися – і край! А не сподобається, – заскочити знов, заявити, що зриваю шлюб, і кінець!» Та в ті часи засвідчений шлюб церковним вінчанням важив для обох сторін значно більше, ніж «просто» записатися в канцелярії. Я вже не кажу про те, що не для всіх однаково, чи в церкві, чи канцелярії, а ще й те важило багато, що такий шлюб міняв особисте й реальне, юридичне, себто правове становище обох пошлюблених щодо прав па матність і на можливість так чи інак розпоряджатися своєю особою. Розривати такий шлюб було зовсім не так – то легко, бо се коштувало дуже дорого, вимагало багато клопотів і судового процесу з дуже бридкими прикростями. Однак люди йшли й на той фіктивний шлюб; дівчата накладали на себе кайдани, з усією можливою вигодою, залежністю від «великодушного лицаря!» Все для того, щоб здобути собі волю від батьків, – бо вони тоді не зможуть утримати, «не пустити» – заміжньої жінки. Все для того, що ось там, за границею,

відчиняться для студентки двері вищої школи, що висока наука покаже їй всі до тієї пори закриті таємниці незнаного всесвіту¹².

Поряд з навчанням за кордоном існувала й інша форма здобуття вищої освіти – приватні курси. Так, наприкінці 1860-х р. у Харкові Єлизавета Ковальська організувала у своєму власному будинку безплатні курси для жінок, котрі прагнули до вищої освіти. Ковальський читав на курсах фізику, Деларю – природничі науки, студент Фесенко – політекономію, Гончаров – історію, Рунге та Дзівінський – вищу математику¹³. Специфікою таких «навчальних закладів» було те, що вони не давали жодних прав їхнім випускницям.

Освоюючи іноземні університети, студентки з Російської імперії отримували вільний доступ до різного роду «вільнодумства», що робило їх активними учасниками антиурядової агітації. Тому побоюючись впливу на жіночу студентську молодь антиурядової емігрантської пропаганди, царський уряд, за пропозицією спеціальної комісії, що вивчала склад і діяльність російських підданих в Швейцарії, опублікував влітку 1873 року розпорядження, згідно якого «всі дівчата, піддані Російської імперії, які навчалися в Цюрихському університеті мали повернутися на батьківщину до 1 січня 1874 року під загрозою притягнення до відповідальності». Приймавши таке рішення, царський уряд змушений був вирішувати питання про відкриття Вищих жіночих курсів в межах самої імперії. У 1874 р. була створена комісія під головуванням І. Делянова, яка тільки в 1876 р. розробила питання про відкриття Вищих навчальних закладів для жінок в університетських містах. У квітні ж 1876 р. Олександр II дав міністру народної освіти право відкривати у таких містах за згодою ради професорів Вищі жіночі курси¹⁴.

Проте відкрити Вищі жіночі курси на практиці було не такою легкою справою. Так, в Одесі 1879 р. на базі третьої чоловічої гімназії було відкрито підготовчі жіночі курси, котрі проіснували лише рік. Жіночі курси в Новоросійському університеті взагалі відкрити не дозволили. Схожа ситуація була в Харкові, де лише у 1895 р. Харківському історико – філологічному товариству вдалось організувати в приміщенні Маріїнської гімназії читання наукових лекцій для жінок, котрі так і не змогли замінити системної вищої освіти для жінок. Лише в Києві, та й то протягом 1878–1889 рр., вдалось організувати діяльність Вищих жіночих курсів¹⁵.

Отже, розпочата наприкінці 50-х рр. XIX ст. боротьба жіноцтва за право на вищу освіту в Наддніпрянській Україні зіткнулися не тільки з протидією з боку державних установ, так із з боку консервативно налаштованої частини тогочасного суспільства. В імперії Романових залишалися міцними традиційно-патріархальні уявлення про життя. Жіноча освіта розцінювалась як річ непотрібна, навіть, шкідлива для традиційних «устоїв». Стабільність самодержавної влади на погляд правлячої верхівки мала забезпечувати не стільки модернізація суспільства, а скоріше консервація його історичних засад. Проте процес модернізації, який переживало українське суспільство в умовах російського володарювання, і в який, безумовно, входить вільний доступ жіноцтва до вищої освіти, незважаючи на гендерний критерій, був об'єктивною вимогою часу. Самі перепони для здобуття жіноцтвом вищої освіти мають за коріння не тільки консервативність «державних мужів», а й консервативність тогочасного суспільства, що і обумовлювало їхню боротьбу за це право. Саме цю консервативність суспільства та його колективної думки і змушені були поборювати жінки Наддніпрянської України в своїй боротьбі за право на вільний

доступ до суспільного визнання рівності їхніх прав як у культурно-освітній сфері, так і згодом у політичній.

¹ *Елітейн Дж.* Громадянський чоловік, приватна жінка. Жінки в соціальній й політичній думці. – К., 2002. – 344с.

² *Левченко К.* Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління. – Х., 2003. – 344с.

³ *Павличко С.* Фемінізм – К., 2002 – 322с.

⁴ *Смоляр Л.* та ін. Жіночі студії в Україні. Жінки в історії та сьогодні. – О., 1999. – 440с. Ї ж Минуле заради майбутнього : Жінчий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. – О., 1998. – 408с.

⁵ *Трофименко Л.* Феномен жіночого політичного лідерства в Україні. – Автор. Дис. Канд. пол. Наук. 23. 00. 02. – О., 2002. – 18с.

⁶ Цит. за: Захаров Д. Трансформація образу жінчини в средствах массовой інформації Росії в 70 – 90 рр. XX века на примере журналов: «Работница», «Крестьянка», «Космополитен». // Дис... канд. ист. наук – М., 2004. – С.55–56.

⁷ Российский женщины в XX веке. Опыт эпохи. <http://www.a-z.ru/women/texts/stasovr.htm>

⁸ *Смоляр Л.* Минуле заради майбутнього : Жінчий рух Наддніпрянської України другої половини XIX ст. – початку XX ст. – О., 1998. – С.83.

⁹ *Мельник О.* Справа про допущення жіноцтва в університети 1861 р. // Жінки України: сучасний статус і перспектива. – К., 1995. – С.36–37.

¹⁰ *Смоляр Л.* Вказ. праця. – С.85.

¹¹ *Шелгунов Н., Шелгунова М., Михайлов М.* Воспоминания – Т.1. – М., 1967. – С.140–141.

¹² Уривок з недрукованого виступу О. Пчілки 1927 р. з нагоди 40 – річчя виходу першого жіночого журналу «Перший вінок» // Інститут Літератури НАН. – Ф.22. Од. 36. 166. – С.12–16.

¹³ *Ковалевская Е.* Автобиография // Деятели СРСР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – М. 1989. – С.191.

¹⁴ *Смоляр Л.* Вказ. праця. – С.89.

¹⁵ Там само. – С.90–97.